

DE BOER, Minne Gerben. 'Vier benaderingen van woorden'. Hoofdstuk 2 van *Woordstudies I. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 4*. UTRECHT: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009. ISBN 978-90-6701-025-2. 19-41.

SAMENVATTING

Vier woorden worden op verschillende manieren geanalyseerd. Bij *cavallo* 'paard' gaat het om de verschillen tussen woordenboekdefinities, bij *cassa* 'kist' om de semantische componenten die de basisbetekenis definiëren, bij *ala* 'vleugel' wordt de vorm bekeken in de verschillende dialecten, waarbij gezocht wordt naar een invariant element en regels om de variatie te verantwoorden, bij *scendere* 'af dalen, naar beneden gaan' komt de relatie tussen corpus en taalsysteem aan de orde.

RIASSUNTO

Quattro parole vengono analizzate in vari modi. Per *cavallo* si tratta delle differenze tra definizioni sui vocabolari, per *cassa* dei componenti semantici che definiscono il senso di base, per *ala* si considera la forma nei vari dialetti, cercando un elemento invariante e delle regole per rendere conto della variazione, per *scendere* si discute la relazione tra un corpus e il sistema linguistico.

SUMMARY

Four words are analyzed in various ways. For *cavallo* 'horse' we consider the differences between dictionary definitions, for *cassa* 'chest or case' the semantic components that define the basic sense, for *ala* 'wing' we analyze the form in the different dialects and the rules which account for the variation, for *scendere* 'descend, go downward' the accent lies on the relation between a corpus and the linguistic system.

KEY-WORDS

Word definition, geographical distribution, word syntax

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies I* vormt het vierde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

2. VIER BENADERINGEN VAN WOORDEN

Inleiding

In dit hoofdstuk verzamel ik een paar vroegere studies (jaren zeventig en begin jaren tachtig) over definities van woorden. Het eerste stuk is ontstaan als reactie op de monografie *La struttura del lessico* van Mario Alinei, uit 1974, het tweede is een analyse van de componenten van de grondbetekenis van het woord *cassa* 'kist', dat geschreven is als inleiding voor een college; hetzelfde voorbeeld heb ik later gebruikt voor een toepassing van de prototypensemantiek.¹ Het derde stuk, over *ala* 'vleugel' gaat over de eenheid van een woord tegenover geografische verscheidenheid; in het vierde stuk geef ik een analyse van een werkwoord, namelijk *scendere*, in het kader van de semantische theorie van Jackendoff.

1. WOORDENBOEKDEFINITIES VAN CAVALLO 'PAARD'

Woordenboek en kenmerken volgens Alinei

De voornaamste heuristische gedachte van *La struttura del lessico* van Mario Alinei (in het vervolg *SL* te noemen) is dat het mogelijk is een traditioneel woordenboek te gebruiken om de kenmerken van woorden en de relaties tussen woorden te ontdekken die aanwezig zijn in het lexicon van een taal. Op bladzijde 31 verwijst Alinei naar eerder onderzoek, waarin hij op zuiver syntactische gronden bewees dat het werkwoord *nitrire* 'hinniken' vereist dat in de taaltheorie de kenmerken (geluid) en (paard) ingevoerd moeten worden.² Aan de andere kant moet ieder traditioneel woordenboek, zelfs het meest bescheidene, ten aanzien van *nitrire* uitleggen dat (1) het een werkwoord van geluid aanduidt, en (2) dit geluid kenmerkend is voor paarden. Hij stelt voor deze ogenschijnlijke toevalligheid te generaliseren en uit te gaan van de werkhypothese dat alle lexicale definities van een traditioneel woordenboek een benadering vormen van een rudimentaire formele definitie in termen van kenmerken. Aangezien deze hypothese de grondslag vormt van de hele aanpak van *SL* is het van belang om zorgvuldig na te gaan wat ze precies inhoudt. Allereerst hebben we het syntactische bewijsmateriaal, waarvoor we verwezen worden naar Alinei 1972. Dit artikel is gebaseerd op Chomsky's standaardtheorie en bevat een analyse van de redenen waarom zin (1), die door de syntactische regels van een generatieve grammatica van het *Aspects*-model zou moeten worden gegenereerd, niet welgevormd is of in strijd is met de grammatica van het Italiaans.

¹ Zie mijn *Woordstudies II*, hoofdstuk 1 en 2.

² Ik volg hier de conventie van Alinei 1974 om kenmerken tussen ronde haakjes te schrijven. De Chomskiaanse selectiebeperkingen daarentegen staan tussen rechte haken.

- (1) *I gatti nitriranno le castagne ieri secondo il corridoio³
'De katten zullen de kastanjes gisteren volgens de gang hinniken'

De inbreuken op welgevormdheid of grammaticaliteit zijn van verschillende aard; voor onze discussie kunnen we tegenover elkaar stellen:

- a) de constructie van *nitrire* met een lijdend voorwerp, dat in strijd is met een subcategorisatiekenmerk van het werkwoord *nitrire*;
- b) de keuze van *i gatti* als onderwerp van *nutrire*, die in strijd is met een selectiebepanking. In *Aspects* (dat wil zeggen Chomsky 1965) is het soort selectiebepanking dat gebruikt wordt om de lexicale insertie van werkwoorden toe te staan of te blokkeren beperkt; we vinden kenmerken als [\pm Abstract] en [\pm Animate]. Er is echter geen principiële tegenstelling tussen syntactische en semantische kenmerken, zodat het mogelijk zou zijn om [\pm paard] te gebruiken als blokkerend kenmerk dat (1) ongrammaticaal maakt.

Maar het is mogelijk om *Aspects* op een andere manier te interpreteren. Volgens die interpretatie accepteren we als syntactische selectiekenmerken alleen die kenmerken die om onafhankelijke, zuiver syntactische redenen in de grammatica nodig zijn. Kenmerken als [\pm Abstract, \pm Animate] zouden aan die voorwaarde kunnen voldoen, maar [\pm paard] zeker niet. In dat geval zou *I gatti nitriranno* een grammaticaal welgevormde, maar semantisch afwijkende zin zijn. Een derde mogelijkheid zou zijn alle selectiekenmerken uit de syntaxis te verwijderen. Deze oplossing, die in de huidige lexicalistische syntaxis overheerst, heeft dezelfde gevolgen voor ons probleem. In deze context is het echte probleem achter of het een contradictie is te beweren dat een kat een geluid geeft dat kenmerkend is voor paarden.

Een ander punt is of het waar is dat traditionele woordenboeken hun lemma's uitputtend en uitsluitend definiëren in termen van selectiebepanking, zelfs als we accepteren dat de elementaire en benaderende definities vervangen kunnen worden door de definities van een ideaal traditioneel woordenboek. Om dit uit te maken zullen we een echt lemma in een aantal Italiaanse woordenboeken bestuderen. We kiezen voor het lemma CAVALLO in zijn grondbetekenis 'paard'. Op grond van een zorgvuldige analyse van de woorden die gebruikt worden in de definities van Zingarelli (Z), Garzanti (G), Devoto Oli (DO), Palazzi (Pal), Rizzoli/Larousse (R) en De Felice Duro (DFD) kunnen we de gebruikte woorden indelen in vier hoofdgroepen:

- 1) termen die betrekking hebben op de biologische taxonomische classificatie van dieren door Linnaeus;
- 2) beschrijvende termen;
- 3) termen die de functies aanduiden die paarden ten opzichte van mensen vervullen;
- 4) termen die betrekking hebben op de verspreiding van paarden in de wereld.

³ Deze nonsenszin is geconstrueerd op grond van *I gatti mangiano ora le polpette nel giardino* 'de katten eten nu de stukjes vlees in de tuin' door het schenden van een aantal combinatieregels, zie voor de details Alinei 1972.

We zullen elk van deze types in detail bekijken.

De taxonomische classificatie

De indeling van Linnaeus is hiërarchisch. Als we afzien van de categorie 'afdeling', of nog hogere categorieën, die in de definities ontbreken (respectievelijk 'gewervelde' en 'dier' zouden we dan moeten toevoegen, zie het schema in Alinei (1974, p. 34)), zien we dat de volgende categorieën genoemd worden (met hun Italiaanse namen):

klasse: mammifero 'zoogdier' in alle woordenboeken behalve DFD;

orde: ungulati 'hoefdieren' in R en DFD, *ungolati* in Palazzi (R vermeldt de term *ordine*);

onderorde: perissodattili 'onevenhoevigen' in G, Pal en DFD (G noemt de term *ordine*);

familie: equidi 'paardachtigen' in DO, Pal, R, DFD (met de vermelding *famiglia* in de laatste drie);

geslacht: Equus in DFD, dat hiervoor de term *genere* gebruikt.

soort: Equus caballus in Z, DO en DFD (de laatste van deze noemt de term *specie*);

ras: het bestaan van veel rassen wordt aangeduid in Pal en DFD.

Naast deze termen vinden we minder technische termen, zoals:

quadrupede 'viervoeter' in DFD (in plaats van *mammifero*);

erbivoro 'graseter' in R en G ;

domestico 'huis(dier)' in Z en R, terwijl Pal het bestaan van veel als huisdier gebruikte rassen (*razze domestiche*) noemt en DFD van getemde rassen (*razze addomesticate*) spreekt. DO plaatst de hele soort tegenover een wilde soort (*Equus przewalski*, verkeerd gespeld als *prezwalski*).

Hierbij valt op te merken dat de termen van Linnaeus de enige zijn die zuiver hiërarchisch zijn; de andere leiden tot kruisclassificatie. Dat wordt niet opgemerkt in SL, p. 34, waar *erbivoro* gebruikt wordt als schakel tussen de klasse van *mammiferi* en de familie der *equidi*. *Domesticus* kan bij Linnaeus een soort onderscheiden (zoals in *Sus domesticus* voor 'varken'), maar dat doet het hier niet.

Descriptieve kenmerken

De voornaamste descriptieve kenmerken hebben betrekking op de hals en manen, de staart, de hoeven, de oren, het hoofd en de kleur van de vacht. In DFD zijn geen descriptieve termen aanwezig. Verder vinden we in detail:

a) *hals en manen*:

- Z con collo eretto ornato di criniera
- G (con) collo diritto rivestito di criniera
- DO (ha) collo con folta criniera
- Pal con criniera
- R (con) folta criniera

De meest omvattende beschrijving zou zijn: met een rechte, opgerichte hals, voorzien van dichte manen.

b) *hoeven*: de formuleringen kunnen worden gecombineerd tot de volgende beschrijving: aan het eind van het been (dat *piede* 'voet' of *zampa* 'poot' genoemd wordt) is alleen maar één *dito* (glosse: 'vinger' of 'teen'), beschermd door een nagel, die 'hoef' genoemd wordt.

c) *staart*:

G corta coda con peli lunghissimi
Pal lunga coda
R coda rivestita di lunghi crini

Dat wil zeggen: met een langharige staart. Er is ogenschijnlijk enige contradictie in het gebruik van lang of kort (*lungo/corto*), die samenhangt met een verschillend antwoord op de vraag of de haren al of niet deel van de staart uitmaken.

d) *oren*:

G orecchie corte e diritte
DO orecchie lunghe e dritte

Beide bronnen zijn het erover eens dat de oren recht genoemd kunnen worden. De merkwaardige contradictie ten aanzien van de lengte van de oren duidt op een verschillende beslissing over de relevantie van de oppositie tussen paarden en ezels.

e) *hoofd*:

G con testa lunga
DO ha testa allungata

Het hoofd is zonder enige twijfel lang.

f) *kleur van de vacht*:

Z variamente denominato a seconda del colore del mantello
DO mantello di colore vario

De beschrijvingen lijken niet erg ter zake doend, maar ze benadrukken opnieuw de kennis die we hebben over het bestaan van verschillende rassen; bovendien lijkt de 'verschillende kleur' te functioneren als kenmerk (ongespecificeerd voor kleur), die het paard plaatst tegenover de ezel (meestal gespecificeerd als grijs of grauw), en in het bijzonder tegenover de zebra, waarvoor de kleur en tekening van de vacht het voornaamste onderscheidende kenmerk vormt.⁴

g) andere elementen:

G stelt dat het dier groot is (*grosso mammifero*)

⁴ Noot van 2009: Deze opmerking wordt op onverwachte wijze bevestigd door de zebra's van de dierentuin van Gaza, waar bij ontstentenis van de echte exemplaren ezels als zebra beschilderd werden.

R stelt dat de benen lang zijn en dat het haar kort is (respectievelijk *allungamento delle membra en con mantello a pelo rasato*)

Functionele termen

Terwijl bijvoorbeeld voor *pecora* 'schaap' alle bronnen specificeren dat het dier wordt gehouden voor wol, melk en vlees, vinden we voor *cavallo* een selectiever informatie:

G serve da cavalcatura e da tiro

Pal (razze) ... da cavalcatura e da tiro. È particolarmente adatto alle corse

DFD utilizzato – 1) per cavalcare

2) per traino di veicoli e di macchine agricole

3) per portare carichi

4) per la carne, saporita e nutriente

Het nut van paarden kan dus worden gespecificeerd als:

- 1) om op te rijden (G, Pal, DFD)
- 2) om voertuigen te trekken (G, Pal, DFD)
- 3) om lasten te dragen (DFD)
- 4) om vlees te leveren (DFD)
- 5) om op te treden in paardenrennen (DFD)

Informatie over de verspreiding

Deze informatie is een standaardpraktijk voor de hele fauna en lijkt van meer encyclopedische aard te zijn. Trouwens bij paarden is het leefgebied moeilijk te specificeren. Alleen de 'wilde soort' kan gelocaliseerd worden (DFD: *in una regione tra la Siberia e la Cina*), de gedomesticeerde soort is *diffuso in tutto il mondo* (DO) of *in tutti i continenti* (DFD).

Andere informatie

In R vinden we het feit (dat ook van encyclopedische aard is) dat paarden de leeftijd van 25/30 jaar kunnen bereiken.⁵ Naast de definitie vinden we in R verder nog de extra informatie: *Il cavallo nitrisce* 'het paard hinnikt'.

Conclusie

Aldus hebben we het boven aangeduide programma uitgevoerd, namelijk verificatie van de stelling dat woordenboekdefinities ons de selectiebepalingen opleveren. Het geeft aanleiding tot het volgende commentaar. Het hier gedefinieerde begrip is een bijzonder geval, in die zin dat het taalonafhankelijk is. Het is niet bekend hoeveel van een woordenschat dit soort universaliteit bezit, maar het ziet er naar uit dat de

⁵ Noot van 2009: in dit stuk lijkt het onderscheid tussen taalkundige en encyclopedische kennis nog een duidelijke status te hebben. In de cognitieve semantiek wordt dit principiële onderscheid ontkend. Voor de hier behandelde kenmerken zal het duidelijk zijn dat (herkomst) een kenmerk is dat voor moet komen in de definitie van 'Aziatische olifant' en (gemiddelde leeftijd) in die van 'eendagsvlieg'.

lexicale items die terminologie aanduiden (met andere woorden, die deel uitmaken van een nomenclatuur) over het algemeen gepredisponeerd zijn tot taalonafhankelijkheid: het begrip dat geassocieerd is met het Engelse *horse*, het Franse *cheval*, het Italiaanse *cavallo*, het Latijnse *equus* en het Nederlandse *paard* lijkt tamelijk gelijk te zijn in al deze talen.⁶ Dat deze situatie een speciale status geeft aan een woord als *cavallo* wordt duidelijk door Alinei's grondige discussie van hondengeluiden in verschillende talen, waaruit blijkt dat de begrippen radicaal verschillen zodra we verder gaan dan de meest voor de hand liggende termen.⁷

2. DE BETEKENIS VAN CASSA *

Over definities

Onder de definities van *cassa* die de woordenboeken geven lijkt die van de Palazzi mij de meest complete. In de grondbetekenis is een *cassa* voor Palazzi:

un recipiente di legno di varia forma e capacità, per lo più rettangolare, con coperchio che s'alza e s'abbassa, e si chiude talvolta con chiave o s'inchioda, e serve per riporvi, trasportare o spedire, roba, biancheria, ecc.

'een houten container van verschillende vorm en inhoud, meestal rechthoekig, met een deksel die omhoog en omlaag kan, hij wordt soms met een sleutel afgesloten of vastgespijkerd, en dient om goederen, linnengoed, en dergelijke, in te bewaren, te vervoeren of te versturen'.

De 'native speaker' die het woord *cassa* kent associeert, om het saussuriaans te zeggen, met het akoestische beeld /kassa/ een begrip dat, als het analytisch wordt uitgedrukt, ongeveer met de bovenstaande formulering overeenkomt. Dat wil niet zeggen dat hij zich een dergelijke analytische definitie herinnert; waarschijnlijk stelt hij zich als hij over het woord *cassa* nadenkt een of meer voorwerpen voor die in zijn ervaring *cassa* genoemd worden, of een geïdealiseerd beeld daarvan. Op grond van die

⁶ Deze bewering wordt gerelativeerd in het gedachtenexperiment van Umberto Eco (*Kant en het vogelbekdier*, hoofdstuk 3.3 'Montezuma en de paarden'), waarin hij zich afvraagt hoe de Azteekse koning Montezuma de Spaanse paarden gecategoriseerd zou hebben. Eco suggereert dat hij ze als een soort geweloze herten zag. Aansluitend hierbij zou ik er nu, in 2008, van uitgaan dat alle categorisering cultuurgebonden is.

⁷ De voornaamste functie van de classificatie van Linnaeus is dat ze structuur geeft aan het diersysteem. Maar het structureert niet de nomenclatuur op zich, de nomenclatuur van dieren is gebaseerd op de *soort*. De mens lijkt in staat te zijn om diersoorten te onderscheiden en op grond van dit vermogen kan hij namen geven aan individuele soorten. De soorten worden onderscheiden op grond van een bepaald aantal onderscheidende eigenschappen, zoals die welke genoemd zijn onder het hoofdje *beschrijvende termen*.

* Deze aantekening stamt uit 1977 en was bedoeld als inleiding voor een werkcollege over het lexicale veld van de containers (Italiaans *recipienti*). Hij is gemaakt na mijn analyse van *cavallo* in het kader van het boek *La struttura del lessico* van Mario Alinei, met het idee dat woordenboekdefinities te herleiden zijn tot bundels semantische kenmerken. De analyse van *cassa* is vervolgens in 1985 gebruikt als voorbeeld om de prototypensemantiek mee te onderzoeken (zie hoofdstukken 1 en 2 van mijn *Woordstudies II*).

taalkennis is hij in staat het woord *cassa* iedere keer te gebruiken als hij geconfronteerd wordt met een voorwerp dat de genoemde kenmerken bezit. Dit is een creatief gebruik dat hij maakt van zijn woordenkennis; in de spreekhandeling (*parole*) beslist hij of het voorwerp waarover hij wil spreken al of niet behoort tot het begrip *cassa* of tot een ander, concurrerend begrip. Bijgevolg is hij in staat te beoordelen of een bepaald voorwerp met een bepaald woord kan worden aangeduid; de analytische definitie daarentegen maakt deel uit van zijn onbewuste kennis, waarvan de formulering de taak van de linguïst is.

De definitie kan geherformuleerd worden als een bundel van acht kenmerken. In dit overzicht betreft het ad hoc gekozen kenmerken, in een voorlopige formulering; in laatste instantie moeten we aantonen dat het hier taalkundig pertinente kenmerken betreft. Dat besluiten we op grond van de volgende criteria:

- (1) of ze voldoende algemeen van aard zijn, dat wil zeggen terugkeren in de definitie van andere betekenissen;
- (2) of ze werkelijk distinctief zijn, in de zin dat het al of niet voorkomen van een eigenschap helpt om twee of meer woorden van elkaar te onderscheiden;
- (3) of ze vermeld kunnen worden in lexicale regels, bijvoorbeeld in regels voor de vorming van afleidingen of regels die nieuwe betekenissen van hetzelfde woord afleiden;
- (4) of ze kunnen worden herleid tot taalonafhankelijke, universele semantische elementen.

Hier werken we met voorlopige semantische elementen, gebaseerd op de min of meer intuïtieve definities die de woordenboeken geven. De bovengenoemde definitie kan geanalyseerd worden in acht componenten.

Het hyperoniem

Een *cassa* is een container (*recipiente*), een begrip waarmee *cassa* een relatie van hyponymie onderhoudt: volgens de terminologie van Lyons (1977, p. 291) is *cassa* een hyponiem van *recipiente*, een begrip dat eraan bovengeordend is. Aangezien er meer begrippen zijn die een hyponiem van *recipiente* zijn wordt op deze wijze een domein gecreëerd, namelijk dat van de hyponiemen van *recipiente* (dat bijvoorbeeld *doos*, *emmer*, *kopje* omvat). De bovengeordende term (het hyperoniem) – die grosso modo gedefinieerd kan worden als ‘voorwerp dat expres gemaakt is voor het bevatten van voorwerpen’ – hoeft niet noodzakelijk in een taal te worden uitgedrukt: in het Italiaans bestaat de term, maar hij is synoniem met *contenitore* en kan, afhankelijk van het woordenboek, de betekenis ‘voorwerp dat een vloeibaar voorwerp bevat’ inhouden of uitsluiten.

In het Nederlands is er geen term die met dit begrip correspondeert. We kiezen het echter als universeel kenmerk, waarmee we de claim maken dat het in alle talen mogelijk is een domein te onderscheiden van termen die een *recipiente* aanduiden.

Kenmerk: vorm

Een *cassa* is een recipiente van verschillende vorm, meestal rechthoekig. Andere woordenboeken zijn nog explicieter, zodat we komen tot een distinctieve eigenschap ‘rechthoekig parallellepipedum’. Dit kenmerk onderscheidt de kist bijvoorbeeld van het vat. Een beschouwing van het hele domein zal leiden tot een nadere controle, waaruit zou kunnen blijken dat de vorm nog meer beperkt moet worden. Voorlopig zou ik willen benadrukken dat het bestaan van een voorwerp dat we aanduiden met *cassa* maar dat geen rechthoekig parallellepipedum is niet in strijd is met het gezegde. We kunnen namelijk lexicale uitbreidingsregels aannemen die de grondbetekenissen uitbreiden totdat de uitgebreide betekenis het voorwerp in kwestie dekt.

Kenmerk: materiaal

Een *cassa* is een houten recipiente, preciezer gezegd *fatta di assicelle di legno commesse* (DFD) ‘gemaakt van aaneengevoegde houten plankjes’, een eigenschap waardoor hij zich bijvoorbeeld onderscheidt van de *cesto* ‘mand’. In andere woordenboeken lezen we *generalmente di legno, per lo più di legno* ‘meestal van hout’. De mogelijkheid wordt daardoor opengelaten dat kisten van metaal of van glas kunnen zijn. Hier hebben we in wezen twee mogelijkheden voor de beschrijving. Enerzijds zouden we de definitie kunnen veranderen, hetzij door de specificatie van het materiaal achterwege te laten, hetzij door een disjunctie te aanvaarden: een *cassa* is *un recipiente di legno, di metallo o di vetro*. Anderzijds zouden we dezelfde oplossing als tevoren kunnen kiezen, namelijk stipuleren dat de *cassa* van hout is, met echter de mogelijkheid van een lexicale uitbreidingsregel. Ik verkies de tweede oplossing om de volgende redenen:

(a) het onderscheid ‘gemarkeerd voor hout’ ~ ‘ongemarkeerd voor hout’ komt terug in de oppositie tussen *cassetta* en *scatola*. Nu kan *cassetta* uitstekend gedefinieerd worden uitgaande van *cassa*, daarom zou het nuttig zijn te beschikken over het kenmerk ‘van hout’.

(b) Het is waarschijnlijk dat in alle situaties waarin de *cassa* van een ander materiaal dan hout is dit contextueel gespecificeerd moet worden. Voor het Nederlands denk ik bijvoorbeeld aan het fameuze glazen kistje van Sneeuwwitje. Als in de tekst niet zou zijn toegevoegd ‘glazen’, dan had niemand kunnen raden dat dit kistje van een ander materiaal dan hout zou zijn.

Deze keuze is echter voorlopig en zou nog empirisch geverifieerd moeten worden.

Kenmerk: capaciteit

De Palazzi heeft het over *capacità varia*. Deze bewering moet gewijzigd worden, want het diminutief *cassetta* is gelexicaliseerd en kan in oppositie staan met het simplex: zo is het voorwerp waarin mijn vrouw haar juwelen bewaart een *cassetta* en zeker geen *cassa*. Daarom maakt de (relatieve) dimensie deel uit van het begrip *cassa*.

Kenmerk: deksel aanwezig

De aanwezigheid van een deksel lijkt pertinent te zijn, althans in de definitie van de Palazzi. Bij vergelijking van verschillende woordenboeken zien we echter dat de definitie van *cassetta* meestal de niet-pertinentie van een deksel vermeldt. Het feit dat een component in de diminutief kan ontbreken (dat wil zeggen geneutraliseerd wordt) lijkt me een zekere aanwijzing te zijn voor lexicalisatie van dit diminutief. Daarentegen kent het Nederlands een tegenstelling *kist(je)* tegenover *bak*, die als criterium de aanwezigheid of afwezigheid van een deksel heeft. Veel Italiaanse *cassette* worden in het Nederlands dan ook vertaald met *bak*, bijvoorbeeld *cassetta di fiori* 'bloembak'.

Kenmerk: sluiting

Alleen Palazzi vermeldt de sluiting: *si chiude talvolta con chiave o s'inchioda*. Dit lijkt een voorbeeld te zijn van een niet-pertinente descriptieve aanvulling. Ook zonder sluiting blijft een kist een kist. Maar er zijn *recipienti* waarbij de sluiting pertinent is, bijvoorbeeld de *cassaforte* 'brandkast'; daarom komen we hier tot een kenmerk 'niet-gemarkeerd voor sluiting'.

Kenmerk: inhoud

Wat in een *cassa* gestopt kan worden wordt door Palazzi opgesomd: *roba, biancheria*. Maar het betreft hier voorbeelden tussen vele andere. We kunnen de definitie van Zingarelli prefereren: *recipienti per materiali solidi* 'voor vaste stoffen'. Een empirische controle toont ons dan ook dat de uitspraak *Portami una cassa di latte* semantisch niet welgevormd is (tenzij de melk in flessen zit, zodat de uitspraak elliptisch is voor 'Breng mij een kist met flessen melk'). Bepaalde uitbreidingen van de betekenis verliezen echter dit kenmerk, vergelijk de *cassa d'acqua* 'watertank' op de boot.

Kenmerk: functie

Tenslotte is het doel waarvoor we een *cassa* gebruiken *quello di conservare, trasportare o spedire* 'de inhoud te bewaren, vervoeren of versturen. We hebben hier opnieuw een disjunctie, die bijvoorbeeld de *cassa* onderscheidt van de *armadio* 'kast' (alleen om te bewaren) of van de *koffer* (alleen om te vervoeren).

Samenvatting

Bij wijze van conclusie kunnen we zeggen dat een *cassa* als volgt gedefinieerd kan worden:

Cassa is een direct hyponiem van *recipiente*, dat de volgende kenmerken bevat:
vorm: rechthoekig parallellepipedum
materiaal: hout
capaciteit: relatief groot
deksel: aanwezig

sluiting: niet-pertinent
inhoud: vaste stoffen
functie: bewaren \wedge vervoeren \wedge versturen

Als onze analyse bevredigend is dan zijn de zeven kenmerken (vorm, materiaal, capaciteit, deksel, sluiting, inhoud en functie) typisch voor iedere recipiente. Bij het bespreken van andere *recipienti* zou hier melding van gemaakt moeten worden om het domein beter te kunnen structureren.

3. AANTEKENING OVER ALA*

Inleiding

Dit verhaal gaat over het woord *ala* = *vleugel* (van vogel of insect). We moeten onderscheiden tussen:

- 1) de *vorm* (klankvorm en morfologische vorm) of *signifiant*;
- 2) het *begrip* (concept of *signifié*);
- 3) de *associatie tussen vorm en begrip*: deze gebeurt binnen het taalteken (= woord of lexeem).⁸

Associatie is de nominalisatie van het werkwoord *associëren* en kan gezien worden als 'het feit dat iemand een bepaalde vorm met een bepaald concept associeert' of als 'het proces waarbij iemand een bepaalde vorm met een bepaald concept associeert'. Bij iedere spreker gaat dit proces vooraf aan het feit: ergens in iemands persoonlijke taalhistorie wordt een verband tussen vorm en begrip gelegd; daarna bestaat dit als vaste associatie. De associatie treedt op voor de afzonderlijke spreker of voor afzonderlijke taalgemeenschappen (gezin, peer-group, dorp of stadswijk, regio, natie en internationale taalgemeenschap).⁹ Ieder individu vormt de associatie opnieuw als een individuele creatieve prestatie op grond van de informatie die hem of haar bereikt vanuit de taalgemeenschap of taalgemeenschappen waarin hij of zij opgroeit.

Klankvorm

De klankvorm van de woordvorm voor het enkelvoud bestaat uit drie fonemen /ala/, geordend in twee lettergrepen volgens het schema V-CV. Hierbij zijn de beide vocalen de minst gemarkeerde vocalen en wijkt het lettergreepschema minimaal af van het minst gemarkeerde, namelijk CV-CV (doordat de eerste C = \emptyset). Alleen de C van de tweede lettergreep vertoont een zekere complexiteit: de /l/ is een van de latere

* Dit stuk is gebaseerd op het materiaal van het nummer van de LEI dat *ala* behandelt, en uit 1984 dateert (Pfister, I.8, pp. 1392-1417). Ik denk dat het geschreven is vlak na verschijnen van die aflevering. Dat correspondeert met mijn belangstelling voor synchrone correspondentieregels uit diezelfde tijd. Zie hoofdstuk 7 van deze bundel. Alle noten bij dit stuk zijn van 2008.

⁸ *Lexem* staat hier voor lexicale eenheid die meer dan één woord bevat.

⁹ Op deze laatste taalgemeenschap berust mijn benadering van internationale woorden in latere hoofdstukken.

consonanten in de ontwikkeling van het kind. Het is een dentale continuant die zich van de andere continuanten (bijvoorbeeld /r/) onderscheidt door het kenmerk [lateraal]. Zie voor de benadering van de klankvorm Jakobson's *Why Mama and Papa* en de Natural Phonology van David Stampe. Qua klankvorm hoort het tot het kernvocabulaire van de Italiaanse taal. In dit opzicht is het vergelijkbaar met het Engelse *wing* (of het Nederlandse *wiek*). Vormen als Ned. *vleugel* of Russisch *kryló* zijn duidelijk complexer, vanuit fonologisch oogpunt. Puur fonologisch is *ala* verwant aan *ave*, zoals Ned. *vleugel* verwant is aan *vogel*.

Morfologische vorm

Morfologisch gezien is *ala* te ontleden als [[al]_{Nr} a]_N. De wortel *al-* heeft de kenmerken vrouwelijk en eerste declinatie. De meervoudsvorm is onregelmatig, namelijk *ali* = [al]_{Nr} i]_N, met de kenmerken vrouwelijk en tweede declinatie.¹⁰ Het is waarschijnlijk dat deze onregelmatigheid te maken heeft met het syntactische kenmerk [+collectief]. Het verschijnsel is dan analoog aan de onregelmatige meervoudsvorming in het type *braccio*, meervoud *braccia*. Morfologisch gezien betekent dit onzekerheid over de vraag of de enkelvoudsvorm of de meervoudsvorm de ongemarkeerde is.

Verder is *ala* een ongeleed, en dus synchroon ongemotiveerd woord. Dit in tegenstelling tot *vleugel*, waar de relatie met *vliegen* (achtervoegsel *-el* na ablautstam) herkenbaar is. Morfologisch gezien hoort het Italiaanse woord dus ook tot de kernwoordenschat. Historisch gaat *ala* terug op het Latijnse *āla*. In de fonologische vorm /ala/ bestaat het vanaf het moment dat de kwantiteit van de klinkers ophoudt distinctief te zijn (de vroege keizertijd). In ongewijzigde vorm maakt het deel uit van de Italiaanse en Spaanse standaardtaal, en van talrijke dialecten; in gewijzigde vorm is hetzelfde woord kenmerkend voor de hele Romaanssprekende wereld, met uitzondering van het Roemeens¹¹ en, afhankelijk van het ingenomen standpunt over synchrone verwantschap, mogelijk het Portugees.

Fonologische mutaties

De vorm /ala/ kan beschouwd worden als een normaalvorm, die met meer of minder succes benaderd kan worden. De enorme variatie die in de LEI in de dialecten geattesteerd wordt kan vrij simpel worden weergegeven als het resultaat van een aantal mutaties van de normaalvorm.¹² We bekijken de drie fonemen één voor één.

¹⁰ Nr staat voor *noun root* oftewel wortel van het (zelfstandig) naamwoord. Voor mijn morfologische benadering verwijs ik naar mijn uitvoerige artikel De Boer 1981.

¹¹ Dat is niet helemaal waar. De vorm *aripă*, is in de Roemeense etymologische literatuur veel besproken, zonder definitief voorstel. Het enige wat echter vast lijkt te staan is dat de eerste twee lettergrepen een voortzetting zijn van *ala*, met het rhotacisme dat we in het vervolg nog zullen tegenkomen als één van de ontwikkelingen van de 'l'.

¹² Mutatie is een term uit de genetica. Ik denk niet dat ik me dat in 1984 bewust was, maar deze benadering past goed in de recente literatuur over de analogie tussen biologische en taalkundige ontwikkelingen, zie bijvoorbeeld McMahon & McMahon 2004.

1) De eerste /a/ kan de volgende regels ondergaan:

- a) Velarisatie, geleidelijk voortschrijdend tot het niveau /ɔ/;
- b) Palatalisatie, geleidelijk voortschrijdend tot het niveau /ɛ/;
- c) Diftongering, welke hetzij het type /ɛala/, hetzij het type /wɔla/ produceert (een dalende diftongering, oftewel *dittongazione discendente*);
- d) Diftongering, waarbij het eerste element verandert in een occlusief, type /gyɛla/ of /gɔla/ (het type /gwɔla/ is niet geattesteerd).

Ten slotte is er nog de morfologische regel van incorporatie van het lidwoord, waardoor de vorm /lala/ en varianten, en op Sicilië de vorm /dala/ geproduceerd worden.¹³

Het is mij niet bekend in hoeverre al deze ontwikkelingen tot herfonologisatie leiden. Het is waarschijnlijk dat in de meeste Italiaanse dialecten palatalisatie of velarisatie een locale realisatie van het foneem /a/ vormt. Maar het Franse *aille* [ɛ:lə] is geherfonologiseerd tot /ɛl/.

2) De /l/ kan de volgende regels ondergaan:

- a) Versterking van de /l/ tot /ll/. Voor het Oud-milanees wordt bijvoorbeeld het type *alle* geciteerd.
- b) Rhotacisme levert in veel dialecten het type /ara/ op.
- c) Verdwijnen van de /l/ levert het Ligurische *aa* op.

Dat laatste type kan tweelettergrepig blijven, gereduceerd worden tot /a/ of therapeutisch behandeld worden door insertie van een consonant. Dit laatste levert bijvoorbeeld het type *ava* op. Historisch gezien is ook het Portugese *asa* een geval van therapeutisch herstel, maar nu door toevoeging van een nieuwe uitgang aan de meervoudsvorm *as* → *asa* (waarop vervolgens een nieuw meervoud *asas* gevormd is).

3) Voor het laatste foneem zijn er tegelijk fonologische en morfologische veranderingen.

a) Morfologisch kan vrouwelijk veranderen in mannelijk (resultaat bijvoorbeeld *alu* in Apulië) of eerste declinatie in tweede (resultaat *ale*). Het standaard-Italiaans heeft deze laatste keus gemaakt, maar alleen voor het meervoud (*le ali*).

b) Fonologisch is de reductie van /a/ tot /ə/ en zelfs tot ø. Historisch kan deze reductie hetzij rechtstreeks van /a/ komen, hetzij via de morfologische variant /e/. Er zijn ook dialecten waarin alleen het meervoud tot ø gereduceerd wordt.

Voor de historische grammatica zijn al deze vormen afgeleid van één vorm, namelijk de normaalvorm /ala/, hier gezien als de protoromaanse of vulgairlatijnse vorm *ala*, die hetzij het Latijnse *āla* voortzet, hetzij er een dialectvariant van is (voor geleerden die het Protoromaans als aparte taalvorm zien, bijvoorbeeld Robert Hall Jr., zie Hall 1976). Het verband tussen de geattesteerde vorm en de normaalvorm is

¹³ Deze Siciliaanse /d/ is ontstaan via een retroflexe realisatie van de /l/. Door deze incorporatie voldoet het woord nog beter aan het ongemarkeerde schema CVCV.

formuleerbaar door middel van regels (zoals de bovengenoemde) die een historische ontwikkeling representeren.

Synchrone analyse

Synchroon ligt de zaak iets anders. We willen uitdrukken dat Italiaans *ala* qua vorm verwant is met Spaans *ala* of Frans *aile*, en niet verwant met Nederlands *vleugel* of Engels *wing*. Dit kan gebeuren door een oordeel van gehele of gedeeltelijke overeenkomst ('sameness'). Italiaans en Spaans *ala* komen geheel overeen; Italiaans *ala* en fr. *aile* zijn 'cognates', dat wil zeggen dat ze gedeeltelijk overeenkomen.¹⁴ Cognateschap wordt aangetoond door correspondentieregels van het type $a \leftrightarrow \varepsilon$ voor de eerste /a/ in het paar Italiaans-Frans, of $a \leftrightarrow \emptyset$ voor de slot-*a*.

Correspondentieregels zijn (synchrone) verwantschapsoordelen. Terwijl er voor historische verwantschap in principe geen grens is aan de complexiteit van de regels, geldt voor synchrone verwantschap dat de oordelen gebonden zijn aan een dubbele eis van transparantie en productiviteit (in de zin van het aantal gevallen dat door de regel verklaard wordt). Zo is de historische verwantschap tussen *oiseau* /wazo/ en *uccello* duidelijk (er zijn regels die beide van *avicellum* afleiden), maar de synchrone verwantschap praktisch inexistent: vanuit *uccello* is *oiseau* even onvoorspelbaar als *vogel*. Het geval van het Portugese *asa* is een grensgeval: een correspondentieregel $l \sim s$ is niet erg ondoorzichtig (en slechts weinig minder plausibel dan $l \sim r$), maar het is een geïsoleerd geval, zodat het rendement van de regel minimaal is.

Nawoord

Wie met taalgeografisch materiaal geconfronteerd wordt komt al gauw tot de constatering dat er een enorme taalvariatie optreedt, die niet allemaal binnen het bereik van één individu ligt. Er is dus iets wat zich buiten de geest van de afzonderlijke taalgebruiker bevindt, *pace* de chomskianen, en dat iets bestaat uit vormen en concepten. In deze aantekening heb ik gezocht naar een invariant in de vorm, en die geïdentificeerd met een vorm *ala*, die geldt voor een soort Spaans-Italiaans continuum, en een overkapping is voor alle varianten waarvoor geen herfonologisering nodig is. Is er wel herfonologisering geweest, dan komen we in een verwant systeem, waarvan de afwijkingen van ons systeem meetbaar zijn (zie voor de noodzaak van meetbaarheid van taalverschillen McMahon & McMahon 2004).¹⁵

Het concept, dat hier niet onderzocht is, heeft een ruimer geografisch bereik. De invariant is het lichaamsdeel dat dieren (prototypisch vogels) in staat stelt te vliegen. Dit concept moet universeel zijn; er zijn geen culturen die niet met vogels te maken hebben gehad. Rond dat concept hebben zich allerlei metaforische associaties geschaard, deels vindbaar in de LEI, deels ook niet, omdat ze te modern zijn. Hieronder

¹⁴ Zie voor *cognates* verder hoofdstuk 7 van deze bundel.

¹⁵ Voor Spaans en Italiaans heb ik geprobeerd de verschillen te meten in Hoofdstuk 8 van deze bundel.

vallen vleugels van deuren, gebouwen en vliegtuigen, van een neus, van een leger, of (metonymisch) een bepaald type piano.

De associaties tussen de vorm *ala* en het hier genoemde basisconcept is in de Romaanse wereld synchroon ongemotiveerd. Verder in de tijd teruggaand herkennen we *ala* als herfonologisering van een ouder **aksla*, verwant met *oksel*, waardoor een eenheid van benaming tussen vleugel en arm gesuggereerd wordt en we teruggaan naar een lichaamsdeel dat niet tot vogels beperkt is (zie hiervoor het etymologische woordenboek van Ernout en Meillet).

Wat in deze aantekening ook aan de orde komt is de concentratie op een kernwoordenschat, zowel wat betreft het concept (een essentieel lichaamsdeel) als wat betreft de vorm, die het basispatroon van de bewuste taal representeert. Als we dat voor het Italiaans definiëren als een tweelettergreppatroon, waarbij iedere lettergreep opgebouwd is uit een CV-kern, dan is het mogelijk een potentiële basiswoordenschat op te stellen, los van iedere betekenis.

4. BESCHRIJVING VAN HET WERKWOORD *SCENDERE* AAN DE HAND VAN EEN CORPUS

Inleiding

Terwijl de beschrijving van een woord in het woordenboek, als ze goed is, de (onbewuste) kennis weerspiegelt die een spreker van het bewuste woord heeft, geeft het corpus voorbeelden van het gebruik van dit woord in concrete situaties. Een corpus stelt ons dus in staat om de betekenis van een woord te vergelijken met een buitentalige werkelijkheid. Wel moeten we ons realiseren dat het geheel van de gebruikssituaties in een corpus ons niet via een mechanische procedure de betekenis van een woord oplevert; het enige wat het kan doen is ons pertinente vragen te laten stellen over dat woord, en ons een idee te geven van het relatieve belang van de verschillende deelbetekenissen. Bovendien speelt de selectie van de situaties een rol; de roman *La Ciociara* van Alberto Moravia waar ik mijn voorbeelden uit gehaald heb, speelt in de bergen en de mensen reizen er in treinen, vrachtauto's en personenauto's; men stapt er niet uit een vliegtuig en men neemt ook niet zijn intrek in een hotel.

Morfologie

Een Italiaans werkwoord heeft 51 vervoegde vormen, die evenzovele types vormen. De vormen die in het corpus voorkomen zijn concrete manifestaties (tokens) van deze types. In een index van woordvormen (zie Alinei 1973 voor *La Ciociara*) vinden we de geschreven vormen in alfabetische volgorde; gezien het Italiaanse conjugatiesysteem kunnen we daardoor meestal alle vervoegde vormen bij elkaar vinden: zo zijn *scende* en *sceso* en alle vormen die daar alfabetisch tussen staan, allemaal vormen van het lemma *scendere*. Eenzelfde geschreven vorm kan behoren tot twee types van eenzelfde lemma (zo hoort *scese*, dat tweemaal in het corpus voorkomt, eenmaal tot het type 3PR en eenmaal tot the type PP f pl van *scendere*), maar soms ook tot twee

verschillende lemmata (zo is *discesa* potentieel hetzij een werkwoordsvorm, PP f sg van *discendere*, hetzij het enkelvoud van het corresponderende deverbale substantief. Bij veel werkwoorden moeten we er dus attent op zijn dat er andere lemmata onder de voorbeelden van het bestudeerde lemma kunnen voorkomen.

Een moeilijk punt is de identificatie van het lexem als er formele variatie is. Het klassieke voorbeeld is dat van *tra* en *fra* (beide 'tussen'), varianten van hetzelfde lexem: afgezien van eufonische overwegingen en de persoonlijke voorkeur van sprekers bestaat er geen enkel verschil tussen beide vormen. In ons geval doet het probleem zich voor met *scendere* en *discendere*.

Als we een morfologische analyse uitvoeren ontdekken we dat de relatie tussen beide woorden lijkt op die tussen *spiacere* en *dispiacere*, met andere woorden, het prefix dat de twee vormen *s-* en *dis-* kan aannemen wordt gecombineerd met dezelfde basis, hier de hypothetische basis *-scendere*. We vinden deze basis terug in *ascendere* 'omhooggaan'; morfologisch gezien kan *scendere* gezien worden als *s+scendere*, waarbij de *s* verloren gaat door een fonologische assimilatieregel. Op grond van de morfologie is de potentiële betekenis van de beide werkwoorden dezelfde, hetgeen overigens niet zou uitsluiten dat een van beide zich semantisch specialiseert, of dat er beperkingen zijn in het gebruik van de afzonderlijke werkwoorden. Zie bijvoorbeeld het deverbale substantief *discesa*, dat geen tegenhanger **scesa* heeft.

In het geval van *scendere* en *discendere* lijken de voorbeelden te wijzen op semantische identiteit, die echter alleen maar voor een klein aantal betekenissen 'bewezen' is. Zo hebben we maar één voorbeeld van *la notte scendeva*; de afwezigheid van een soortgelijk voorbeeld met *discendeva* bewijst niets, noch in positieve, noch in negatieve zin.¹⁶ Ik kom aan het eind van deze analyse echter op deze vraag terug.

De frequentie van de beide werkwoorden is *scendere* 61, *discendere* 16, totaal 77. In het vervolg bedoel ik deze 77 voorbeelden als ik over *scendere* spreek. Deze frequentie is hoog genoeg om een interessante variatie op te leveren, maar laag genoeg om alle voorbeelden uitvoerig te kunnen analyseren.

Syntaxis

De syntactische situatie is als volgt:

- a. Alle voorbeelden hebben een onderwerp, ook al kan dit syntactisch verborgen zijn vanwege de afwezigheid van het persoonlijke voornaamwoord als onderwerp of in de infinitiefconstructies.
- b. Twee voorbeelden laten een transitief gebruik (dus met OD = lijdend voorwerp) van *scendere* zien. Beide hebben betrekking op een trap; 353.30 *i gradoni dello spiazzo* en 245.25 *una scaletta di legno*:

¹⁶ Natuurlijk heb ik dit gecontroleerd met Google (20 juli 2008). Afgezien van talloze herhalingen van een liedje (*la notte scendeva stellata stellata*) vond ik 734 voorbeelden van *la notte scendeva*, tegen twee voorbeelden van *la notte discendeva*, waarvan er één ook nog uit een vertaling uit het Spaans kwam (en dus waarschijnlijk berustte op *la noche descendia*). Deze controle lijkt me voldoende om de constructie met *discendeva* tot marginaal te verklaren.

353.30 Così scendemmo pian piano i gradoni sdruciolosi dello spiazzo

‘zo gingen we voetje voor voetje langs de glibberige helling naar beneden’¹⁷

245.25 L’avvocato andò direttamente a quest’apertura e cominciò a scendere una scaletta di legno

‘de advocaat liep recht op de opening af en begon langs een laddertje naar beneden te gaan’

c. Er is één geval van *far scendere* met een menselijk OD, dat dan functioneert als subject van *scendere*.

157.17 con il mitra fece scendere Severino [sc. dal camion]

‘met zijn machinepistool (zwaaiend) liet hij Severino uitstappen (sc. uit de vrachtauto)’

De meeste voorbeelden geven *scendere* hetzij zonder nadere bepaling hetzij met een locatieve bepaling (die Herkomst of Bestemming of alleen maar Pad aanduidt). Maar niet alle locatieve bepalingen worden door het werkwoord geselecteerd. Vergelijk:

Scendo a valle ≠ *A valle scendo

‘ik daal af naar het dal’

Scendo a Fondi = A Fondi scendo

‘ik stap in Fondi uit’

In dit laatste voorbeeld hebben we *scendere* zonder bepaling en een locatieve bepaling die wel bij de zin hoort, maar buiten de werkwoordsgroep staat. De mogelijkheid om de bepaling voorop te plaatsen is een test hiervoor. Het contrast houdt echter ook een semantisch verschil in tussen twee betekenissen van *scendere*. Dit kunnen we illustreren met het volgende minimale paar uit ons corpus:

261.15 quella era l’epoca in cui i contadini scendevano a Terracina e compravano roba

‘dit was de periode waarin de boeren naar Terracina afdaalden en inkopen deden’.

47.10 I tedeschi erano già scesi a Terracina; e nel treno non erano rimasti che gli italiani

‘De Duitsers waren al in Terracina uitgestapt, en in de trein waren alleen de Italianen overgebleven’.

Ook in het volgende voorbeeld wordt de bepaling met *con* niet geselecteerd door *scendere*:

13.31 Rosina [sic!] discese con gli altri

‘Rosina [fout voor Rosetta] stapte uit met de anderen’

De statistiek is:

¹⁷ *Gradoni* zijn treden; *lo spiazzo* is de open plek. Ik moet het hier heel vrij vertalen om er aanvaardbaar Nederlands van te maken. Ook in het tweede voorbeeld heb ik het voorzetsel *langs* nodig; *een ladder afdalen* klinkt niet erg fraai.

scendere OD	2x
scendere zonder bepalingen	30x
scendere LOC	44x
far scendere OD	1x
Totaal:	77x

De grondbetekenis van *scendere* is Beweging naar beneden (Miller & Johnson Laird 1976. p. 53: TRAVEL DOWNWARD). Een typisch voorbeeld zou zijn:

I contadini scendono verso la pianura
 'De boeren dalen af naar de vlakte'

waarin de beweging concreet is (iets verandert geleidelijk van plaats), het Thema *i contadini* (datgene wat verplaatst wordt) is ook Vrijwillige Agens (= degene die handelt) en het Pad *verso la pianura* wordt alleen vastgelegd door het eindpunt. Deze parameters kunnen op verschillende wijze gevarieerd worden.

Uitbreidingen van de betekenis

1) Niet-levend subject

We kunnen de beweging concreet houden, maar een niet-levend onderwerp kiezen. Hiervoor hebben we drie voorbeelden:

46.7 una grossa nuvola grigia ... scendendo a sbuffi verso il treno
 'een grote grijze wolk ... in vlokjes in de richting van de trein neerdalend'
 93.10 un pezzo di lardo che già mi era sceso nello stomaco risalí su.
 'een stuk spek dat al naar mijn maag afgedaald was kwam weer naar boven'
 401.24 le lacrime amare che mi scendevano dagli occhi.
 'de bittere tranen die uit mijn ogen neervielen'

Het is duidelijk dat in deze gevallen de handeling niet vrijwillig is.

NB Aangezien er voor personen een contrast lijkt te zijn tussen *scendere* 'dalen' en *cadere* 'vallen' volgens het criterium van de vrijwilligheid, kan men zich afvragen wat er gebeurt met niet-levende onderwerpen. Bij *le lacrime* komt het me voor dat het contrast geneutraliseerd is, in de andere gevallen kan het misschien vertaald worden als tempo (langzaam ~ snel).

2) Variatie van het Pad

Het Pad kan op verschillende manieren gepreciseerd worden:

a) door het beginpunt (7x)

dalla montagna 'van de berg', da Sant'Eufemia, ne 'ervanaf', dagli occhi 'uit de ogen', dal letto (3x), 'uit (het) bed'.

a Fondi (2x), a Terracina, al Torrente, a valle (2x) (a = 9x);
 in cantina 'de kelder in', nel rifugio 'de schuilplaats in', nelle strade di Fonti (3x), nello stomaco (in = 6x);
 sulle strade 'de straten op' (su = 1x);
 fino alle capanne 'tot aan de hutten' (fino a = 1x);
 fino in fondo a questa valle 'tot aan het eind van dit dal' (combinatie 1x);
 verso la valle 'naar het dal', verso il treno 'naar de trein' (verso = 2x);
 abbasso (3x); dabbasso (1x) = 'naar beneden';
 ci = er(naar toe) (1x).

In enkele gevallen (5x) wordt het Pad niet uitgedrukt. In dat soort gevallen hebben we twee mogelijke analyses:

- 1) Het is dezelfde semantische representatie, maar met een niet-gespecificeerd Pad, waarvan de waarde wordt uitgedrukt door de context.
- 2) We hebben een nieuwe betekenis waarin het werkwoord niet langer richting uitdrukt, maar manier van bewegen. De relatie tussen deze beide betekenissen zou dan worden:

$$\left| \begin{array}{l} \text{BEWEGING} \\ \text{RICHTING} \end{array} \right| \quad [\text{PAD}] \quad \Rightarrow \quad \left| \begin{array}{l} \text{BEWEGING} \\ \text{WIJZE} \end{array} \right| \quad \emptyset$$

Een afdoend criterium voor deze betekenis in het Italiaans en trouwens ook in het Nederlands is het gebruik van het hulpwerkwoord *avere* (vgl. *sono corso ~ ho corso* 'ik ben gelopen' ~ 'ik heb gelopen'). Daarom verkies ik oplossing (1) voor *scendere*, met één uitzondering die we in 265.27 zullen vinden.

Aard van de beweging

De aard van de beweging verandert ook in enkele gevallen. We hebben de volgende gevallen:

a) *Scendere* komt overeen met uit een vervoermiddel stappen. Hier veranderen beide componenten:

1) In plaats van een geleidelijke beweging hebben we een snelle overgang van een binnen naar een buiten (dat is normaal de betekenis van *uscire* 'uitgaan'), In andere woorden, Pad valt weg.

NB Een zinnetje als *?scese giù per lo sportello* = ± 'hij stapte uit langs het portier' is vreemd.

2) De component (naar beneden) is weggefallen. Zo is de volgende zin geen contradictie:²¹

²¹ Zie ook de volgende voorbeelden van Google, waar de richting omlaag verdwenen is.

Tutti vestiti di bianco, un milione di persone scese per strada. 'Allen in het wit gekleed, liep een miljoen mensen door de straat.'

Scese su un marciapiede più alto del treno (del predellino) 'Hij stapte uit op een perron dat hoger lag dan de trein (de treeplank)'

Er is ook een beperking in de subcategorisatie:

3) Het onderwerp is altijd [+Levend]

*il pacchetto scese dal treno '*het pakje stapte de trein uit'

De stereotiepe voorbeelden hebben geen bepaling (*dovete scendere!* 'u moet uitstappen!') Op zijn hoogst kan hierbij het punt van uitgang uitgedrukt worden (*dal treno, dall'autocarro*)

We hebben de functie van de locatieven al genoemd: *a Fondi, a Terracina, qui* 'hier' (2x). Het wekt geen verbazing dat we hier het enige voorbeeld tegenkomen met het causatieve werkwoord *fare*.

157.17 con il mitra fece scendere Severino 'met zijn machinepistool liet hij Severino uitstappen'

b) *Beweging* verandert in *uitbreiding*.

Het onderwerp specificeert dan een soort pad (6x), namelijk *la strada* (368.24), *la mulattiera* 'het muilezelpad' (193.10), *il sentiero* 'het pad' (265.18 en 265.27), *le montagne* 'de bergen' (342.26) en *un pendio* 'een helling' (265.13), of een voorwerp waarvan men positie en oriëntatie met betrekking tot een ander voorwerp beschrijft:

19.27 il naso fine che le scendeva un poco sulla bocca

'de dunne neus, die een beetje boven haar mond omlaag stak'

408.33 le basette lunghe che gli scendevano fino in mezzo alle guance

'de lange bakkebaardjes die bij hem tot midden over de wangen liepen'

In deze groep vinden we de volgende intrigerende zin:

265.27 (il sentiero) dopo aver disceso di poco, prese per un'altra montagna

die twee eigenaardigheden bevat:

- 1) Het Pad wordt niet beschreven, maar alleen gemeten (vergelijk *di poco* 'een eindje').
- 2) Het hulpwerkwoord is *avere*.

c) In de aardrijkskundige betekenis van *scendere* verandert het kenmerk Naar Omlaag in Naar het Zuiden. Deze betekenisverandering is veroorzaakt door de conventies van de landkaarten, maar in het gevonden voorbeeld gaat het niet om uitbreiding, maar om een concrete beweging.

Scese per strada, comprò un panino 'Hij liep de straat op en kocht een broodje'.

d) *Scendere* verliest zijn concrete waarde in het metaforische gebruik:

160.7 adesso che era inverno e la notte scendeva presto 'nu het winter was en de nacht vroeg daalde'

We zien dat het onderwerp *notte* onverenigbaar is met een concrete interpretatie, en juist daardoor een metaforische interpretatie forceert. De metafoor is echter dood (dat wil zeggen: is conventioneel geworden).

Conclusie

We hebben gezien dat de beschrijving van *scendere* duidelijker wordt indien we uitgaan van een grondbetekenis, waarvan de andere kunnen worden afgeleid via semantische regels en regels die de relatie tussen semantiek en syntaxis beheersen. In de concrete betekenis contrasteert dit werkwoord beter met andere werkwoorden van beweging. In de afgeleide betekenissen kan een oppositie geneutraliseerd worden, zoals *scendere/uscire* of *scendere/cadere*.

Bibliografie

- Alinei, Mario. 'Lessico e grammatica generativa' *La Grammatica. La Lessicologa*. Atti del I e del II Convegno di studi della SLI (Roma, 27-28 aprile 1968). Roma: Bulzoni, 1972: 59-81.
- _____. *Spogli elettronici dell'italiano letterario contemporaneo, 1: A.Moravia, La Ciociara*. Bologna: Il Mulino, 1973.
- _____. *La struttura del lessico*. Bologna: Il Mulino, 1974.
- de Boer, Minne G. 'The inflection of the Italian verb: a generative account' *Journal of Italian Linguistics*, 2 (1981): 55-93.
- _____. *Woordstudies II*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services. Italianistica. Ultra-lectina 4, 2010.
- Chomsky, Noam. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge MA: The MIT Press, 1965.
- Cusatelli, Giorgio. *Dizionario Garzanti della lingua italiana* Milano: Garzanti, 1965. [G]
- De Felice, Emidio & Aldo Duro. *Dizionario della lingua e della civiltà italiana contemporanea*. Palermo: Palumbo, 1975. [DFD]
- Devoto, Giacomo & Gian Carlo Oli. *Dizionario della lingua italiana*. Firenze: Le Monnier, 1971.
- Ernout, Alfred & Antoine Meillet. *Dictionnaire étymologique de la langue latine: histoire des mots*. Paris: Klincksieck, 1959.
- Hall Jr., Robert A. *Proto-romance Phonology*. New York/Amsterdam: Elsevier, 1976.
- Jackendoff, Ray S. *Semantics and Cognition*. Cambridge MA: MIT Press, 1983.
- _____. *Foundations of Language*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Jakobson, Roman. 'Why *mama* and *papa*?', in R. Jakobson, *Selected Writings*, vol. I: *Phonological Studies*. The Hague: Mouton, 1962: 538-545.
- Lyons, John. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, vol. I, 1977.
- McMahon, April & Rob McMahon. 'Finding families: quantitative methods in language classification' *Transactions of the Philological Society*, 101 (2003): 7-55.
- Miller, George A. & Philip N. Johnson-Laird. *Language and Perception*. Cambridge, etc.: Cambridge UP, 1976.
- Moravia, Alberto. *La Ciociara*. Milano: Bompiani, [1958] 1966.
- Palazzi, Fernando. *Novissimo dizionario della lingua italiana*. Torino: Loescher, 1957. [Pal]
- Pfister, Max (ed.). *Lessico Etimologico Italiano*, vol. I, fascicolo 8. Wiesbaden: Reichert, 1984.
- Solmi, Angelo. *Piccolo Rizzoli Larousse, dizionario enciclopedico per tutti*. Milano: Rizzoli, 1975. [R]
- Stampe, David. *A dissertation on natural phonology: including: The acquisition of phonetic representation*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1979.
- Zingarelli, Nicola. *Vocabolario della lingua italiana*, 10a edizione curata da Miro Dogliotti, Luigi Rosiello & Paolo Valesio. Bologna: Zanichelli, 1970. [Z]